

Rappiosta tuhoon: Neuvostoliiton poliittinen kehitys Gorbatshovin kaudella 1985—1991*

JYRKI IIVONEN

ABSTRACT

From Decline to Fall:
Soviet Political
Development under
Gorbachev 1985—
1991

The gradual decline and dissolution of the Soviet Union was a partial consequence of the failure of the reform policy carried out under Mikhail Gorbachev's leadership. This failure has affected all sectors of society, but the political system, legitimization, and national relations in particular. Originally, three different development strategies were seen as possible alternatives, namely the Gorbachevian reform, the Yeltsinian reform, and the conservative counter-revolution. While all these strategies have more or less failed, a fourth alternative has become more and more immanent, that is, growing fragmentation and chaos.

Elokuun vallankaappausyrityksessä ja sitä välittömästi seuranneessa »elokuun vallankumouksessa» huipentui Neuvostoliitossa yli kuusi ja puoli vuotta kestänyt Mihail Gorbatshovin johtama uudistuspolitiikka eli *perestroika*. Elokuun tapahtumien yhteydessä eliminoitiin se poliittinen ryhmittymä, joka edelleen halusi ylläpitää Neuvostoliittoa paitsi sosialistisena valtiona, myös sellaisena keskitetysti hallittuna monikansallisena imperiumina, jollaisena se oli olemassa 1920-luvun alkuvuosista lähtien. Lopullinen sinetti Neuvostoliiton hajoamiselle oli Venäjän, Ukrainan ja Valko-Venäjän joulukuun alussa tekemä sopimus uuden valtioliiton solmimisesta. Gorbatshovin eroaminen joulupäivänä 1991 Neuvostoliiton presidentin virasta päätti näin yhden sittenkin suhteellisen lyhyen luvun Venäjän vuosituhantisessa historiassa.

Neuvostoliiton kadotessa sen romahtamisen perussyöt ovat kuitenkin yhä jäljellä. Sitä korvaavan Itsenäisten valtioiden yhteisön eli IVY:n nopeaa muuttumista poliittiseen demokratiaan ja ta-

loudelliseen liberalismiin pohjautuvaksi valtioksi ei ole tapahtunut; muotoutumassa oleva uusi poliittinen järjestelmä on vasta alkioasteella ja täynnä ristiriitaisuuksia, riskejä ja ongelmia.

Tässä artikkelissa tarkastellaan Neuvostoliiton poliittista kehitystä Gorbatshovin valtakaudella eli maaliskuusta 1985 lähtien, olkoonkin että tarkastelu ymmärrettävistä syistä keskittyy pääosin vuoden 1991 jälkimmäisen puoliskon tapahtumiin. Elokuun 1991 vallankaappauksen kukistuminen tulkittiin eräillä tahoilla Gorbatshovin poliittiseksi voitoksi, hänen *perestroikansa* lopulliseksi läpimurroksi ja vanhan autoritäärisen järjestelmän tappioksi. Tällainen näkemys on kuitenkin virheelinen. Mitä pidemmälle aika on elokuun jälkeen kulunut, sitä selvemmin on ollut havaittavissa, että elokuun vallankaappaus käynnisti prosessin, joka on irrottautumista sekä sosialismista että *perestroikasta*, mutta ilman että niiden tilalle olisi pystytty kehittämään toimivaa vaihtoehtoa.

Neuvostoliiton viimeisten kuukausien yhtenä keskeisenä ongelmana oli koko maan hallitsemiseen kykenevän poliittisen struktuurin puuttuminen tilanteessa, jossa yksittäiset kansalaiset olivat jo menettäneet sekä uskonsa tulevaisuuteen että ne

* Tämä artikkeli on viimeistelty tammikuun 1992 puolivälissä eikä siinä luonnollisestikaan ole otettu huomioon sen jälkeen tapahtuneita muutoksia.

arvot, jotka olivat sitoneet heidät yhteen erilaisien yhteiskunnallisten tavoitteiden saavuttamiseksi. Juuri tämä anomia eli »arvottomuudesta» johtuva yhteiskunnallisen kiinteyden puute on myös Neuvostoliiton lakkauttamisen jälkeen yksi maan johdon vaikeimpia ongelmia. Kyseessä on ollut ennen muuta täydellinen epäonnistuminen uuden neuvostoihmisen, *Homo Sovieticus*en, luomisessa. (Heller 1988, Rogatshi 1991.) Yksilötason moraalisen korruptoituneisuuden poistaminen ei missään tapauksessa käy käden käänteessä.

Perestroikan alkuperäiset tavoitteet

Perestroika käynnistyi vuonna 1985 suhteellisen rajattuna uudistusohjelmana, joka tähtäsi neuvostotalouden kasvun hidastumisen pysäyttämiseen sosialistisen järjestelmän perusratkaisuista luopumatta. Gorbatsšov uskoi tuolloin, että Neuvostoliiton ongelmat olivat ennen muuta taloudellisia ja että siksi ne oli myös mahdollista ratkaista taloudellisin keinoin. Samoin hän uskoi, että talouden kuntoonsaattamista seuraisi lähes automaattisesti myös poliittisten ongelmien ratkeaminen. Varsin pian kävi kuitenkin ilmi, että yhden yhteiskuntasektorin irrottaminen muista ei ollut mahdollista. Niinpä *perestroikan* ala alkoi asteittain laajeta; vuoden 1985 lopulla alettiin puhua myös *glasnostista* eli avoimuudesta (menneisyyden uudesta tulkinnasta yhdistettynä aikaisempaa laajempaan vapauteen keskustella yhteiskunnallisista epäkohdista) sekä vuonna 1987 vihdoin poliittisen järjestelmän demokratisoinnista. Koko ajan kuitenkin uskottiin, että yhteiskunnan sosialistisia perusrakenteita ei ollut tarpeellista muuttaa ja että maan poliittinen johto säilyisi edelleen kommunistisen puolueen hallussa.

Sosialistisen järjestelmän romahtamisen ensimmäiset taloudelliset merkit olivat kuitenkin nähtävissä jo 1980-luvun alkupuolella (Sutela 1987). Vaikka Neuvostoliittoa pidettiin vielä tuolloin Yhdysvaltain kanssa sotilaallisesti tasaveroisena suurvaltana, sen kansantalouden kehitys ei enää mahdollistanut jatkuvasti korkeana pysynyttä varustelutasoa, saatikka sitten vastaamista Yhdysvaltain presidentin Ronald Reaganin aseistuksen kehittämistä koskeneisiin haasteisiin (Åslund 1990). Neuvostoliiton sisällä NKP oli edelleen monopoliasemassa, mutta sen jäsenmäärä ei enää kasvanut samalla tavoin kuin edellisellä vuosikymmenellä. Nollakasvu saavutettiinkin vuoteen 1988 mennessä. (White 1990, 210.) Kommunistinen puolue alkoi lisäksi hajota sisäisesti; sen ylimpään

johtoon syntyi joukko fraktioita, joiden kiistat vaikuttivat sen toimintakykyyn haitallisesti. Pääfraktioita oli kolme; nopeampaa uudistuspolitiikkaa vaatineet radikaalit, varovaisempia uudistuksia edellyttäneet konservatiivit sekä näiden kahden välillä tasapainoillut keskusta. Myös muilla yhteiskuntaelämän sektoreilla syntyi uusia hajaantumislmiöitä. Kansalliset ristiriidat alkoivat kärjistyä joulukuusta 1986 lähtien, ja myös monet sosiaaliset ongelmat — alkoholismi, järjestäytyneet rikollisuus, huumekauppa, omaisuusrikokset, alhainen työmoraali jne. — lisääntyivät ilman että päätöksentekijöillä olisi ollut riittäviä keinoja poistaa niitä.

Neuvostoliiton kriisissä ei näin ollen ole ollut kyse pelkästään ylätason hallinnollisista ongelmista. Paitsi että poliittinen koneisto ja kansantalous eivät toimineet, keskeiset yhteiskuntaa tähän saakka koossa pitäneet siteet olivat kenties ratkaisevasti heikentyneet. Erityisen huolestuttavaa on tulevaisuuden kannalta se, että neuvostokansalaiset eivät enää itsekään usko minkään poliittisen järjestelmän toimintakykyyn ja oikeutukseen; seurauksena tästä on ollut yleinen apatia ja arvottomuus, mikä puolestaan on entisestään vaikeuttanut yhteiskunnallisten uudistusten toteuttamista. Neuvostoliiton raunioille on ehkä syntymässä uusi poliittinen kulttuuri, jota jotkut ovat ehtineet jo kuvata kansalaisyhteiskunnan huomattavaksi vahvistumiseksi; muutos, joka käy mahdolliseksi yhtenäisvaltion hajotessa (Käkönen 1991, 162). Elokuun konservatiivisen vallankaappauksen kukistumisesta huolimatta IVY:llä on kuitenkin vielä pitkä matka todelliseen demokratiaan ja moderniin kansalaisyhteiskuntaan, jossa poliittinen valta olisi siirretty alemmille hallinnon tasoille. Voi jopa olla, ettei sitä saada koskaan sinne luoduksi, että aineellisten olojen jatkuvasti heikentyessä edessä saattaa sittenkin olla paluu perinteiseen keskitettyyn hallintojärjestelmään, josta irrottautumiseen myös *perestroika* pyrki.

Taloudesta politiikkaan

Miten Neuvostoliiton poliittista järjestelmää sitten on uudistettu Mihail Gorbatsšov in valtaantulon jälkeen? Maaliskuusta 1985 aina syksyyn 1986 saakka uudistuspolitiikan keskeisenä tavoitteena oli, kuten edellä jo todettiin, talouskasvun alenemisen pysäyttäminen sekä siirtyminen uuteen tehokkaamman tuotannon aikauteen. Samoin kuin Juri Andropov in valtakaudella marraskuusta 1982 helmikuuhun 1984, myös *perestroikan* alkuvai-

heen aikana katsottiin, että Neuvostoliiton suurin ongelma oli alhainen työn tuottavuus, joka kyllä saataisiin kohoamaan, mikäli ihmiset vain työskentelisivät ahkerammin.¹ Tammikuussa 1987 pidetyssä NKP:n keskuskomitean täysistunnossa puolueen johto myönsi ensimmäisen kerran virallisesti, että pelkkä kansantalouden modernisointi ei riittänyt vaan että tarvittiin huomattavasti laajempia toimenpiteitä. Pääsihteeri Gorbatshov julisti tuolloin — vastoin puoluejohdon useimpien konservatiivien kantaa — että neuvostotalouden kuntoonsaattaminen edellytti myös maan poliittisen järjestelmän perinpohjaista uudistamista eli demokratisointia.

Poliittisen järjestelmän uudenaikaistaminen käynnistettiin kuitenkin suhteellisen varovasti. Ensimmäisenä lähdettiin korjaamaan vanhentunutta ja epädemokraattiseksi havaittua vaalijärjestelmää, joka oli johtanut alatasen poliittisen toiminnan lamaantumiseen. Perinteisistä yhden ehdokkaan vaalipiireistä haluttiin luopua ja luoda niiden tilalle järjestelmä, jossa useampi ehdokas kilpailisi keskenään edustajapaikoista. Uutta järjestelmää kokeiltiin erällä alueilla kesäkuussa 1987 järjestetyissä paikallisneuvostojen vaaleissa. Saa- duista myönteisistä tuloksista rohkaistuneina viranomaiset päättivät ulottaa uuden järjestelmän koskemaan keväällä 1989 yleisliittolaisia kansanedustajien vaaleja sekä talvella 1990 alue- ja paikallisvaaleja. Uudistus lisäsi kiistatta kansalaisten kiinnostusta politiikkaan, koska he tunsivat näin vaikuttavansa aikaisempaa enemmän heitä koskevien päätösten tekemiseen (White 1989).

Vaalijärjestelmän uudistaminen oli kuitenkin vain alkua laajemmalle poliittisen järjestelmän demokratisointiohjelmalle. Syksyllä 1988 Neuvostoliiton korkein neuvosto, puolueen johtavien elinten ensiksi hyväksyttyä hankkeen, teki perustuslakiin useita korjauksia, joissa määriteltiin uudelleen niin keskushallinnon elimet kuin niiden keskinäissuhteetkin (Livonen ja Paastela 1989, 41). Uudeksi ylintä lainsäädäntövaltaa käyttäväksi elimeksi tuli 2250-jäseninen kansanedustajien kongressi. Sen jäsenistä 750 valittiin tasasuuruista alueellisista vaalipiireistä (yksi edustaja arviolta 400 000 asukasta kohti), 750 eri kokoisista alu-

ellis-kansallisista vaalipiireistä ja 750 erilaisista yhteiskunnallisista järjestöistä niiden sääntöjen mukaisessa järjestyksessä ja vaalilaissa erikseen määrättyssä suhteessa.² Näitä määräyksiä on sittemmin ehditty jo muuttaa. Vuonna 1990 päätettiin, että seuraavissa vaaleissa, jotka oli alunpitäen määrä pitänyt vuonna 1994, yhteiskunnallisilla järjestöillä ei enää olisi ollut omaa kiintiötään vaan kaikki kansanedustajat valittaisiin suoralla vaalilla. Elokuun vallankaappausyrityksen jälkeen päätettiin kuitenkin luopua tehottomaksi osoittautuneesta kansanedustajien kongressista (se piti viimeisen istuntonsa pian vallankaappausyrityksen jälkeen) ja korvata se jäsenmäärältään suppeammalla korkeimmalla neuvostolla. Sen jälkeen kun ne vanhoissa kokoonpanoissa lopettivat syyskuussa 1991 toimintansa, Neuvostoliitossa ei käytännössä ollut toiminnassa lainkaan parlamentaarisia elimiä.³ Vain toimeenpanovaltaa edustava presidentti jatkoi muodollisesti toimintaansa.

Uusi kansanedustuslaitos

Kansanedustajien kongressin toimivaltaan kuului suuri joukko perustuslaissa määriteltyjä tehtäviä. Se päätti perustuslaista ja siihen tehtävistä muutoksista ja valvoi, että yksittäisten neuvostotasavaltojen perustuslait olivat sopusoinnussa yleisliittolaisen perustuslain kanssa. Se teki päätökset Neuvostoliiton valtiollisesta kokoonpanosta eli määräsi Neuvostoliiton itsensä sekä eri neuvostotasavaltojen väliset rajat. Kongressi määräsi Neuvostoliiton sisä- ja ulkopolitiikan pääsuuntaviivat, hyväksyi pitkän aikavälin suunnitelmat ja kehitysohjelmat sekä päätti tarvittaessa kansanäänestysten järjestämisestä. Kongressilla oli oikeus valvoa alempien hallintoelinten toimintaa; se voi halutesaan mm. esittää välikysymyksiä kaikille valitsemilleen elimille sekä ministerineuvostolle (hallitukselle). Lopuksi sen tehtävänä oli valita Neuvostoliiton presidentti, korkeimman neuvoston puheenjohtaja sekä varsinainen korkein neuvosto, joka pysyvästi koolla olevan elimenä huolehti varsinaisesta lainvalmistelu ja -säädäntötyöstä.

² Kansanedustajien kongressin alueellis-kansallisten vaalipiirien 750 edustajaa valittiin seuraavasti: jokaisesta neuvostotasavallasta 32 edustajaa, jokaisesta autonomisesta sosialistisesta neuvostotasavallasta 11 edustajaa, jokaiselta autonomiselta alueelta 5 edustajaa ja jokaisesta autonomisesta piirikunnasta 1 edustaja.

³ Kuvaavaa on, että Neuvostoliiton lakkauttamisesta muodollisesti päättäneeseen korkeimman neuvoston istuntoon joulukuussa 1991 osallistui vain parikymmentä kansanedustajaa.

¹ Yksi osoitus tästä politiikasta oli heti Gorbatshovin valtaantulon jälkeen käynnistetty alkoholismiin vastainen kampanja. Rajoittamalla voimakkaasti alkoholin myyntiä, supistamalla sen tuotantoa ja nostamalla sen hintaan uskottiin työtehon paranevan nopeasti. Tulos oli kuitenkin päinvastainen; ihmisten aika meni kauppojen jonoissa, ja alkoholin kotipolito kasvoi räjähdysmäisesti.

Uudistetun perustuslain mukaan Neuvostoliiton korkein neuvosto oli »pysyvästi toimiva lainsäädäntö-, määräys- ja valvontavaltaa käyttävä sosialististen neuvostotasavaltojen liiton valtiovallan elin». Sen toimivaltaan kuului lakien säätäminen ja tulkitseminen, niiden yhdenmukaisuuden valvonta, suunnitelmaluonnosten vahvistaminen sekä kansainvälisten sopimusten ratifiointi ja purkaminen. Korkein neuvosto valitsi mm. ministerineuvoston eli hallituksen, puolustusneuvoston, asevoimien ylipäällikön ja korkeimman oikeuden jäsenet sekä valvoi näiden kaikkien toimintaa. Se päätti valtiollisen turvallisuuden säilyttämiseen liittyvistä toimenpiteistä (mm. sotatilan julistamisesta ja yleisestä liikekannallepanosta sekä Neuvostoliiton sotavoimien käyttämisestä silloin kun maan solmimat kansainväliset sopimukset sitä edellyttivät). Edelleen se päätti yleisliittolaisista armahduksista ja niiden neuvostotasavaltojen ministerineuvostojen päätösten kumoamisesta, jotka olivat ristiriidassa yleisliittolaisten lakien kanssa. Lopuksi korkeimman neuvoston tehtävänä oli »kansallisten ja kansallisuuksien välisiin suhteisiin liittyvien tärkeimpien kysymysten määrittely».

Neuvostoliiton korkein neuvosto koostui viideksi vuodeksi kerrallaan valituista kahdesta yhtä suuresta ja yhdenvertaisesta kamarista, liittoneuvostosta ja kansallisuuksien neuvostosta, joissa molemmissa oli jäseninä 271 kansanedustajien kongressin jäsentä. Liittoneuvosto keskittyi erityisesti yleisliittolaisten kysymysten käsittelyyn, kansallisuuksien neuvosto taas paikallista merkitystä omaavien kysymysten käsittelyyn sekä alueiden ja kansallisuuksien välisiin suhteisiin. Kaikki laki-aloitteet käsiteltiin kuitenkin molemmissa kamareissa; niiden voimaantulo edellytti toisin sanoen molempien kamarien hyväksynnän. Huomattava osa korkeimman neuvoston työstä tapahtui vuosina 1989—1991 erilaisissa valiokunnissa. Korkein neuvosto oli vuosittain koolla kahden kolme—neljä kuukautta kestävä istuntokauden ajan. Korkein neuvosto valitsi myös toimeenpanovaltaa käyttävän ministerineuvoston, joka oli sille toiminnastaan vastuussa.

Neuvostoliiton viimeisten vuosien hallitus eli ministerineuvosto oli jäsenmäärältään vanhaa ministerineuvostoa suppeampi; siihen kuului kesällä 1991 kaikkiaan 37 ministeriötä ja 20 valtionkomiteaa. Kun lasketaan yhteen ministerit, valtionkomiteoiden puheenjohtajat, pääministeri, varapääministerit sekä ne henkilöt, joille oli erikseen myönnetty ministerin status, nousi koko ministerineuvoston jäsenmäärä hieman yli 70 hengen. Sil-

lä oli suuri määrä perustuslaissa lueteltuja tehtäviä. Yleisesti voidaan sanoa, että se päätti kaikista sellaisista yleisliittolaiseen hallintoon kuuluvista asioista, jotka eivät kuuluneet korkeimman neuvoston tai Neuvostoliiton presidentin toimialaan. Ministerineuvosto oli *perestroikan* kaudella samoin kuin aikaisemminkin luonteeltaan pikemminkin korkeimpien virkamiesten yhteenliittymä kuin parlamentaarinen hallitus sanan länsimaisessa merkityksessä.

Presidentti ja hänen valtansa

Perustuslakiin tehdyillä muutoksilla korkeimman neuvoston puhemiehistön puheenjohtajalle eli Neuvostoliiton presidentille annettiin useita erityistehtäviä, jotka vahvistivat hänen asemaansa muodollisena valtionpäämiehenä. Maaliskuussa 1990 perustuslakia muutettiin edelleen tämän viran osalta. Neuvostoliittoon päätettiin tuolloin, Gorbatshovin vaatimuksesta, perustaa erillinen presidentin virka, jonka ensimmäiselle hoitajalle — Gorbatshville itselleen — annettiin monia valtaoikeuksia, joihin hän saattoi poikkeustilanteissa turvautua. Hän esimerkiksi saattoi julistaa poikkeustilan maan eri osiin, mikäli Neuvostoliiton edut tai kansalaisten turvallisuus sitä edellyttävät. Lisäksi hänen tehtäviinsä kuuluivat maan ulkopolitiikan johtaminen, korkeimman neuvoston hyväksymien lakien allekirjoittaminen sekä kansallisen puolustuksen koordinointi. Hänellä oli myös oikeus palauttaa lakiesitykset korkeimman neuvoston käsittelyyn. Gorbatshov pystyi toimikautensa aikana hankkimaan lisäksi monia erityisvaltuuksia, jotka käytännössä antoivat hänelle mahdollisuuden (ainakin muodollisesti) ohittaa varsinaisten lainsäädäntöelinten ilmaisema poliittinen tahto.

Presidentin viran perustaminen muutti merkittävästi myös korkeimman neuvoston puhemiehistön puheenjohtajan asemaa; hänen tehtävänsä rajoittuvat jatkossa korkeimman neuvoston toiminnan johtamiseen.⁴ Presidentin valtaoikeuksien laajentaminen ei kuitenkaan ratkaissut ylätason poliittisen hallinnon ongelmia vaan jopa monimutkaisti niitä. Se synnytti uudentyyppisen kilpailutilanteen paitsi parlamentin ja presidentin, myös keskusjohdon ja tasavaltojen välille; tilanne, joka nopeasti alkoi rapauttaa Gorbatshovin aikaisemmin poikkeuksellisen laajaa kansansuosiota.

⁴ Korkeimman neuvoston puheenjohtaja Anatoli Lukjanov pidätettiin pian vallankaappausyrityksen epäonnistumisen jälkeen; häntä on syytetty yhdeksi koko hankkeen pääsuunnittelijaksi.

Neuvostoliiton presidentti valittiin lain mukaan suoralla kansanvaalilla viisi vuotta kestäväksi toimikaudeksi korkeintaan kahdeksi kaudeksi peräkkäin. Ehdokkaaksi voitiin asettaa kuka tahansa 35–65-vuotias syntyperäinen Neuvostoliiton kansalainen. Presidentinvaali sai lainvoiman, mikäli äänestysprosentti koko maassa oli vähintään 50 %.⁵ Henkilö katsottiin tulleen valituksi, mikäli hän sai vähintään puolet annetuista äänistä. Ensimmäisen ja ainoaksi jääneen presidentin Mihail Gorbatshovin valitsi kuitenkin kansanedustajien kongressi. Neuvostoliiton presidentti oli tehtäviensä ja erioikeuksiensa suhteen suhteellisen lähellä eräiden länsimaiden valtionpäämiehiä. Kyseessä oli ns. presidentiaalinen järjestelmä, jollainen on vallalla mm. Yhdysvalloissa, Ranskassa ja Suomessa. Käytännössä presidentti sai lainsäädäntöteitse lähes yhtä laajan vallan kuin NKP:n pääsihteeri vanhan järjestelmän puiteissa. Erona oli se, että presidentin valintatapa oli edes jollakin tavoin avoin ja demokraattinen sekä se, että hänen toimiinsa voitiin kohdistaa ainakin jonkinasteista perustuslaillista valvontaa.

Presidentin apuna toimi kaksi erillistä elintä. Federaationeuvostoon kuuluivat kaikkien neuvostotasavaltojen päämiehet, ja sen istuntoihin saivat osallistua myös autonomisten tasavaltojen, alueiden ja piirikuntien ylimmät viranhaltijat. Sen tärkeimpänä konkreettisena tehtävänä näytti vuosiina 1990—91 olleen Neuvostoliittoa koskevan uuden liittosopimuksen valmistelu.⁶ Toinen poliittisesti tärkeä elin oli presidentinneuvosto, jonka tehtävänä oli avustaa presidenttiä politiikan suurten linjojen suunnittelussa. Sen jäsenet valitsi presidentti henkilökohtaisesti. Vain pääministeri oli neuvoston jäsen virkansa puolesta. Juuri presidentinneuvostosta uskottiin kehittyvän, sen muodollisen vallan vähäisyydestä huolimatta, Neuvostoliiton poliittisen järjestelmän keskeisin elin, jolle olisi kuulunut huomattava joukko niistä politiikan muotoiluun ja valvontaan liittyvistä tehtävistä, jotka aikaisemmin muodostivat pääosan NKP:n poliittisesta toimialasta. Sen toimintaa kuitenkin haittasivat alusta alkaen sisäiset erimielisyydet. Tammikuussa 1991 useimmat sen radikaalit jäsenet jättivät paikkansa vastalauseena sisäasiainministeriön erikoisjoukkojen toiminnalle Liettuassa ja Latviassa. Oireellista Gorbatshovin silloiselle po-

liittiselle strategialle oli, että hän ei missään vaiheessa ottanut vastuuta yhteenotoista eikä myöskään arvostellut sisäisestä turvallisuudesta tuolloin vastanneita viranomaisia. Päinvastoin hän katsoi, että sinänsä valitettavat yhteenotot johtuivat lietuvalaisten ja latvialaisten provosoivasta käyttäytymisestä. Tammikuun 1991 jälkeen Gorbatshovin kansansuosio alkoikin nopeasti laskea.

Presidentinneuvoston tultua näin käytännössä toimintakyvyttömäksi Gorbatshov perusti sen täydennyksi uuden elimen, turvallisuusneuvoston, jonka tärkeimpänä tehtävänä oli maan ulkoisen ja sisäisen turvallisuuden seuranta ja sitä koskevien toimenpiteiden koordinointi. Turvallisuusneuvoston perustaminen osoittautui kuitenkin varsinaiseksi fiaskoksi: kaikki turvallisuusneuvoston jäsenet yhtä lukuunottamatta olivat elokuussa 1991 aktiivisesti mukana vallankaappausa yrittäneen poikkeustilakomitean toiminnassa.⁷

Puoluekentän muotoutuminen

NKP:n työntekijöiden sekaantuminen elokuun vallankaappaukseen johti puolueen toiminnan kieltämiseen. Sen asema oli kuitenkin alkanut heikentyä jo aikaisemmin. Kevään 1989 kansanedustajavaaleissa NKP oli vielä ainoa sallittu puolue, ja niinpä valituista kansanedustajista yli 87 % oli sen jäseniä (White 1990, 47). Tämän jälkeen kommunistisen puolueen asema alkoi kuitenkin nopeasti heikentyä. Puolueen jäsenmäärä kääntyi laskuun, ja vuoden 1989 ja kesän 1991 välisenä aikana se supistui peräti neljänneksellä. Sen asemaa heikensi edelleen kansanedustajien kongressin päätös muuttaa Neuvostoliiton perustuslain kuudetta pykälää, jossa NKP oli määritelty »yhteiskuntakehitystä johtavaksi ja suuntaa-antavaksi voimaksi».

Samalla kun jäsenvuoto NKP:sta kiihtyi, sen rinnalle alkoi syntyä uusia puolueita, joiden lukumääräksi arvioidaan tällä hetkellä jo noin 400. Ne olivat aluksi yhdistystyyppisiä organisaatioita; varsinaisista puolueista on voitu puhua vasta viimeisen parin vuoden ajan. Ne ovat kaikki kuitenkin poliittisesti ja alueellisesti hajanaisia; yksikään uusista puolueista ei ole pysynyt toistaiseksi luomaan toimintakykyistä koko entisen Neuvostoliiton alueen kattavaa organisaatiota. IVY:n perustamisen jälkeen tämä tosin ei enää ole tarpeellistakaan. Se vaikutus uusien puolueiden perusta-

⁵ Eri tasavaltojen presidentinvaalit kesän ja syksyn 1991 kuluessa pidettiin saman järjestelmän mukaisesti.

⁶ Liittosopimusta ei saatu koskaan hyväksytyksi; se piti alikirjoittaa juhlistisesti elokuun 20. päivänä 1991, mutta vallankaappausyritys esti tämän.

⁷ Ainoa turvallisuusneuvoston jäsen, joka ei osallistunut kaappauksen suunnitteluun, oli entinen sisäministeri Vadim Bakatin, joka sitten saikin tehtäväkseen KGB:n uudelleenoorganisoiminnin.

misellä kuitenkin oli, että kun uudistusmieliset voimat jättivät NKP:n, sen koneisto jäi yhä selvemmin konservatiivien haltuun. Tästä saatu hyöty jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi. NKP:n toimintakielto ei ole täysin lopettanut kommunistien poliittista toimintaa. Vanhat kommunistit ovat perustaneet uusia epävirallisia järjestöjä. Eräät heistä toimivat uusien ei-kommunististen puolueiden sisällä. He uskovat edelleen marxismi-leninismiin kaikkivoipaisuuteen; hintojen kohoamista seuraavan väestön elintason alenemisen uskotaan johtavan nostalgiseen vanhan järjestelmän ihannointiin.⁸

IVY:n alueella muotoutumassa oleva puoluekenttä voidaan jakaa useampaan eri lohkoon. Seuraava luokittelu sopii parhaiten Venäjän tilanteeseen, mutta sitä voidaan soveltaa myös muihin entisiin neuvostotasavaltoihin.⁹ Valtiollisten vaalien puuttumisen vuoksi puolueiden välisistä voimasuhteista on tällä hetkellä mahdotonta esittää mitään tarkkoja arvioita. Myöskin niiden luokittelu erilaisiin ideologisiin lohkoihin on vaikeaa: paitsi aatteelliset tekijät, puolueuudostuksen perustana ovat tähän saakka olleet myös — ja jopa ilmeisen ratkaisevassa määrin — kansalliset ja alueelliset tekijät. Jonkinlainen karkea ideologisiin tekijöihin perustuva puolueluokitus on kuitenkin mahdollista tehdä.

Ensinnäkin voidaan mainita erilaiset kommunistiset ja marxilaiset ryhmät, jotka yrittävät täyttää NKP:n jättämän paikan. Kommunistisen aateperinteen säilyttäjien joukossa on niin alkuperäisen puhtaan sosialismin ihanteita vaalivia reformikommunisteja (Roy Medvedev) kuin vanhakanntaisia stalinisteja (Nina Andrejeva). Jälkimmäisten mielestä vain autoritaariset toimenpiteet voivat pelastaa marxismi-leninismiin ja neuvostoimperiumin lopulliselta tuholta. Lokakuun vallankumouksen vuosipäivänä Moskovassa ja Pietarissa pidetyt Neuvostoliiton säilyttämisestä vaativat mielenosoitukset paljastivat näiden ryhmien kannatuksen vähäisyyden, olkoonkin että vetoaminen »vanhoihin hyviin aikoihin» saattaa vaikuttaa kaikkein vaikeimmassa taloudellisessa asemassa eläviin sekä niihin, jotka ovat menettäneet vanhat etuoikeutensa. Kommunististen organisaatioiden rinnalle on syntynyt joukko »uusvasemmistolaisia» ryh-

miä, joiden juuret yleensä ovat venäläisen sosialismin historiassa. Niihin kuuluu niin trotskilaisia ja anarkistejakin kuin Puolan Solidaarisuus-liikkeen kaltaisia työläisten itsensä muodostamia järjestöjä, joilla oli keskeinen rooli mm. kesän 1991 kaivoslakkojen organisoimisessa. Myös nämä uudet vasemmistolaiset järjestöt korostavat, että hajonneen Neuvostoliiton ongelmana ei ollut väärä ideologia vaan ainoastaan sen virheellinen soveltamistapa.

Toisen ryhmän muodostavat erilaiset sosialidemokraattiset ja radikaalit järjestöt. Huomattava osa niiden jäseniä on entisiä NKP:n sisällä toimineita reformisteja. Tunnetuimpia heistä ovat uudelleen ulkoministeriksi valittu Eduard Shevardnadze sekä Gorbatshovin neuvonantajana tunnetuksi tullut Aleksandr Jakovlev, jotka kesällä 1991 perustivat yleisliittolaiseksi vaihtoehdoksi NKP:lle ajatellun »demokraattisten uudistusten liikkeen». Heidän ihanneyhteiskuntanaan on lähinnä pohjoismainen hyvinvointivaltio (ns. Ruotsin malli eli pohjoismainen sosialismi), jossa yhdistyvät sosialismin alkuperäiset ihanteet sekä länsimainen demokratia parhaalla mahdollisella tavalla.

Kolmas poliittinen ryhmittymä muodostuu erilaisista liberaaleista ja kristillis-demokraattisista puolueista. Niiden tavoitteena on länsimaisen demokratian ja markkinatalouden juurruttaminen entisen Neuvostoliiton alueelle mahdollisimman lyhyessä ajassa. Mikäli kehitys on samansuuntainen kuin keskisen Itä-Euroopan entisissä sosialistisissa maissa, juuri näillä puolueilla olisi erityisen hyvät mahdollisuudet menestyä vapaissa vaaleissa, varsinkin kun kiinnostus niitä kohtaan kytkeytyy myös vahvistuneeseen uskonnolliseen identiteettiin. Näiden liberaalisten ja kristillisten puolueiden liepeillä toimii varsinkin Venäjällä uusoikeistolaisia järjestöjä, mm. Pamjat ja muut venäläisyyttä puolustavat avoimen kansalliskiihkoiset ryhmät, joista erityisen tunnettu on Vladimir Zhirinovskin johtama liberaalis-demokraattinen puolue.

Oman ryhmänsä muodostavat myös lukuisat ympäristöpuolueet. Niitä on syntynyt erityisesti maan suurimpiin asutus- ja teollisuuskeskuksiin, missä ympäristöongelmat ovat olleet kaikkein pahimmat. Esimerkiksi Baltian tasavalloissa uuden puoluelaitoksen muotoutuminen käynnistyi ympäristöliikkeiden aktivoitumisesta (Iivonen 1990a, 190—191). Koska talouteen, hallintoon ja kansallisuussuhteisiin liittyvät ongelmat ovat kuitenkin niin monisäikeiset, ympäristöpuolueilla ei tällä hetkellä näytä olevan kovinkaan suurta po-

⁸ On ilmeistä, että NKP:n jäsenten toiminta ei ole päättynyt puolueen toiminnan kieltämiseen. Tammikuussa 1992 vanhat puolueaktivistit järjestivät Moskovassa useita mielenosoituksia, joissa hyökättiin Jeltsiniä ja IVY:n toimintaa vastaan sekä vaadittiin paluuta vanhaan järjestelmään.

⁹ Viron puoluelaitoksen synnystä ja nykytilasta ks. Kuokkanen 1991.

liittista vaikutusvaltaa. Maan talous on niin pahoin rappiolla, että päätöksenteossa tuskin voidaan kiinnittää suurtakaan huomiota ympäristön säilyttämiseen tähtääviin toimenpiteisiin.

Lopuksi on vielä syytä mainita suhteellisen marginaalisena poliittisena ryhmänä tähän saakka pidetyt monarkistit. He pitävät todellisena johtajanaan Suomessa syntyttä ja Ranskassa nykyisin asuvaa kruununperillistä Vladimir Kirillovitsh Romanovia, tsaari Aleksanteri III:n (hallitsi vuosina 1881–1894) jälkeläistä suoraan alenevassa polvessa. Vieraillessaan marraskuun alussa 1991 ensimmäisen kerran Neuvostoliitossa (Pietarissa) hän toisti ilmoituksensa olla valmis palvelemaan Venäjää kaikin keinoin, tarvittaessa myös astumalla sen johtoon, mikäli sitä häneltä pyydetään.

Edellä mainittujen varsinaisten puoluejärjestöjen lisäksi IVY:n jäseninä olevissa entisissä neuvostotasavalloissa toimii joukko puolipoliittisia kansallisia järjestöjä ja yhdistyksiä. Kaikkien järjestöjen ohjelmana on kuitenkin ideologisen yhtenäisyyden puuttuminen sekä liiallinen alueellinen eriytyneisyys. Mikään ei myöskään viittaa siihen, että puolueiden lukumäärän kasvu olisi pysähtynyt. On ilmeistä, että vain kansanedustuselinten vaalit — jotka mahdollisesti pidetään useimmissa tasavalloissa jo keväällä 1992 — ovat riittävän tehokas tapa karsia puolueiden nykyistä lukumäärää.¹⁰ Kun valta kuitenkin on IVY:n perustamisen myötä hajautettu eri tasavaltoihin, tehokaiden koko valtioliiton alueella toimivien puolueiden muodostuminen ei vaikuta kovinkaan todennäköiseltä. Tämän hallinnollisen fragmentoitumisen myötä puoluekenttä rakentuu jatkossakin osin alueelliskansallisten ja osin ideologisten tekijöiden varaan.

Kansallisuusristiriidat

Erityisen suuren haasteen perestroikan aikaiselle Neuvostoliiton johdolle asetti vuosikymmeniä noudatetun marxilais-leniniläisen kansallisuuspolitiikan lähes täydellinen epäonnistuminen. Helmi–maaliskuussa 1986 järjestetyssä NKP:n 27. edustajakokouksessa pääsihteeri Gorbatshev vie-

lä julisti Neuvostoliiton ratkaisseen lopullisesti kansallisuuskysymyksen marxismi-leninismien hengessä (Gorbatshev 1986, 70). Seuraavien vuosien aikana kansalliset ristiriidat muodostuivat kuitenkin yhdeksi vakavimmista koko Neuvostoliiton valtiollista olemassaoloa uhkaavista ongelmista.¹¹ Kyseessä oli varsin monimuotoinen ilmiö, josta voitiin erottaa ainakin kolme erilaista ristiriitatyyppiä ja kolme erilaista ratkaisumallia. Baltian tasavaltojen, Moldovan ja Georgian kohdalla oli kyse keskusvallan ja reuna-alueiden välisistä suhteista, viime kädessä kyseisten reunatasavaltojen halusta erota Neuvostoliitosta ja muodostaa itsenäiset kansallisvaltiot. Viron, Latvian ja Liettuan kohdalla tämä tavoite toteutui elokuussa 1991, kun taas Moldovan ja Georgian tapauksissa muita ongelmia on ollut niin paljon, että niiden itsenäistymistä ei ole voitu viedä päätökseen. Moldovassa venäläisten vastarinta on estänyt hankkeen, ja Georgiassa sisäiset ristiriidat ovat johtaneet aseellisiin taisteluihin georgialaisten kesken.

Toinen ongelmaryväk oli ja on tyypillinen erityisen Neuvostoliiton eteläisille tasavalloille, missä ongelmana ei niinkään ole niiden suhde keskusvaltaan kuin niissä asuvien eri kansallisten ryhmien keskinäiset suhteet. Tämä ristiriita on näkynyt mm. armenialaisten ja azerien aseellisenä taisteluna Nagorno-Karabahin autonomisen alueen asemasta, Georgian sisäisinä ristiriitoina sekä erilaisen islamilaisten kansanosien verisinä yhteenottoina Uzbekistanissa, Kirgisiassa ja Tadžikistanissa.¹² Näissä tasavalloissa kansallisvaltioiden syntyprosessit ovat vasta käynnistyneet. Kun niissä lisäksi on lukuisia kansallisia vähemmistöjä, ristiriitojen rauhanomaiselle ratkaisemiselle ei ole ollut suuriakaan edellytyksiä.¹³ Ainoa keskusvallan käytössä oleva ratkaisukeino on ollut erikoisurvajoukkojen lähettäminen taistelevien osapuolten väliin — poliittiseen ratkaisuun ei näytä sen sijaan olevan edellytyksiä. Vastaavasti kun joukot sitten vedettiin osapuolten välistä pois, taistelut puhkesivat heti uudelleen (mm. Nagorno–Karabahin alueella tammikuussa 1992).

Kolmas kansallisten ongelmien tyyppi on liit-

¹⁰ Hyvän esimerkin puoluelaitoksen fragmentoitumisen vaaroista tarjosi Puolan vaalit lokakuun 1991 lopussa. Ehdokkaita asetti monta kymmentä puoluetta eikä yksikään niistä saavuttanut edes 20 %:n ääniosuutta. Mikäli Neuvostoliiton tulevaisuudessa noudatetaan suhteellista vaalitapaa, lopputulos tulee todennäköisesti olemaan samansuuntainen. Jos taas vaalitapa tulee perustumaan yhden edustajan vaalipiireihin, erilaiset poliittiset suuntaukset eivät pääse riittävässä määrin esiin.

¹¹ Neuvostoliiton kansallisuusongelmien synnystä ja kehityksestä ks. Simon 1986 ja Iivonen 1990b.

¹² Armenian ja Azerbaidžhanin suhteista sekä Nagorno–Karabahia koskevasta kiistasta ks. Mouradian 1990.

¹³ Georgiassa tämä tilanne on näkynyt erityisen selvästi. Vaikka alueen kansojen historiaa on mahdollista seurata vuosituhansien päähän, varsinainen Georgian kansakunta on syntynyt varsinaisesti vasta neuvostovalan aikana (Sunny 1989).

tynyt venäläisen kansanosan asemaan ja tulevaisuuteen. Venäläinen kansallismielinen ajattelu voimistui huomattavasti *perestroikan* viimeisten vuosien aikana: venäläiset katsoivat, että sosialistisen yhteiskunnan rakentamisen myötä erityisesti venäläiset olivat menettäneet kansallista identiteettiään ja että bolshevismi (sosialismi) oli itse asiassa vieraiden etnisten ryhmien (lähinnä juutalaisten) maahan tuoma venäläisyydelle vieras aate, josta tulisi päästä mahdollisimman nopeasti eroon (Parland 1990, 560–581). Äärimmäisessä muodossaan venäläisyys on johtanut antisemitismiin ja sitä kautta juutalaisten joukkomuuttoon maasta. Koska venäläistä väestöä asuu huomattavat määrät kaikissa entisissä neuvostotasavalloissa, heidän asemansa turvaaminen ei ole mikään yksinkertainen tehtävä. Se saattaa aiheuttaa vaikeuksia mm. jo itsenäistyneissä Baltian maissa. Venäjän johdon tavoitteena näyttää olevan Venäjän (sekä Ukrainan ja Valko-Venäjän) johtaman uuden valtioliiton luominen, jossa Neuvostoliitolle kuulunut valta (myös sille kuuluneet ydinaseet) siirtyisi sellaisenaan Venäjälle tai Venäjän johtaman valtioliiton johdolle. Presidentti Jeltsin onkin vaatinut mm. neuvostoarmeijan siirtämistä Venäjän valvontaan — pyrkimys, joka on aiheuttanut ristiriitoja erityisesti Ukrainan kanssa.

Neuvostojohto pyrki pitkään ratkaisemaan kansallisuusongelmat uuden liittosopimuksen avulla. Sen aikaansaaminen osoittautui kuitenkin mahdottomaksi. Valmiiksi neuvoteltu sopimus kariutui ensiksi elokuun vallankaappaukseen. Jo tuossa vaiheessa syntyi vaikutelma, että yhä harvemmalla tasavallalla oli halu lähteä rakentamaan järjestelmää, jossa valta olisi edelleen keskittynyt Moskovaan eli keskushallinnolle. Varsinkin Ukrainan ilmaisema halu jäädä uuden liittovaltion ulkopuolelle oli vakava takaisku yleisliittolaiselle johdolle.¹⁴ Joulukuun alun valtioliittosopimus Venäjän, Ukrainan ja Valko-Venäjän kesken eli IVY:n perustaminen vei lopullisesti pohjan Gorbatshovin ajamalta liittosopimukselta.

Elokuun vallankaappaus

Vuoteen 1991 mennessä Neuvostoliitossa toteutettiin suuri määrä erilaisia uudistuksia, jotka ei-

¹⁴ Pian elokuun vallankaappausyrityksen jälkeen Ukraina julistautui itsenäiseksi ja ryhtyi mm. luomaan omia asevoimiaan. Kuukausia jatkuneiden neuvottelujen jälkeen se marraskuun 1991 alussa ilmoitti tulevansa mukaan presidentti Gorbatshovin ajamaan uuteen talousliittoon. Marraskuun kansanäänestyksessä Ukrainassa yli 90 % äänestäjistä kannatti kuitenkin täyttää valtiollista itsenäisyyttä.

vät kuitenkaan johtaneet toivottuun tulokseen. Ongelmana oli erityisesti se, että ne käynnistettiin yleensä liian myöhään eli vasta kun mitään muita keinoja ei enää ollut jäljellä. Suhtautuminen uudistuksiin näytti myös jakavan poliittisen kentän kahtia. Syntyi toisaalta vanhoillisten siipi, jonka mielestä uudistuksia oli toteutettu liian paljon ja liian lyhyessä ajassa, ja radikaalien siipi, joka oli täsmälleen päinvastaista mieltä eli että uudistuksia oli liian vähän ja ne toteutettiin liian hitaasti.

Mihail Gorbatshovin strategiana oli tässä tilanteessa tasapainoilla näiden kahden eri suuntauksen välissä. Tämä johti siihen, että hän näytti välillä tukevan konservatiiveja ja välillä taas radikaaleja. Hän pystyi tällä tavoin kyllä säilyttämään muodollisen valtansa, mutta samalla kumpikin äärisuuntaus alkoi suhtautua häneen entistä epäluuloisemmin. Tasapainoilu johti asteittain kasvavaan kritiikkiin ja poliittisen liikkumavaran supistumiseen.

Kesällä 1991 tilanne alkoi Gorbatshovin kanalta käydä kestäättömäksi. Konservatiivien voima näytti kasvaneen selvästi viimeisen vuoden aikana varsinkin kommunistisessa puolueessa, asevoimissa ja turvallisuuselimissä (KGB:ssä ja sisäasiainministeriössä) (Iivonen 1991a). NKP:n jäsenmäärä oli kääntynyt voimakkaaseen laskuun, mutta koska puolueesta eronneet olivat poikkeuksetta uudistusmielisiä, koneisto jäi entistä tiukemmin konservatiivien haltuun. Nämä arvioivat, että pitkään valmistellun uuden liittosopimuksen myötä keskusvalta olisi lopullisesti romahtanut ja paluu vanhaan politiikkaan käynyt täysin mahdottomaksi.

Tietoisuus tulevien uudistusten peruuttamattomuudesta sekä pääsy strategiaan asevoimien ja turvallisuuselinten sisällä tavallaan ajoivat konservatiivit vallankaappaukseen. Vaikka hanketta oli mitä ilmeisimmin suunniteltu jo ainakin vuoden ajan, lopullinen ratkaisu jouduttiin tekemään varsin nopeasti ja siitä syystä huonolla tuloksella. Elokuun 18. ja 19. päivän välisenä yönä alkanut vallankaappaus alkoi itse asiassa menettää liikevoimaansa jo elokuun 20. päivän iltana.¹⁵

Miksi elokuun vallankaappaus sitten epäonnistui? Se epäonnistui ensinnäkin siksi, että sitä johtanut poikkeustilakomitea ei ollut varmistanut tarvittavaa asevoimien ja turvallisuuselinten tukea

¹⁵ Presidentti Gorbatshov on jo ehtinyt esittää oman subjektiivisen näkemyksensä elokuun tapahtumista (Gorbatshov 1991). Kaappauksen taustoista kriittisemmästä näkökulmasta ks. Sturua, 1991–92.

etukäteen. Hankkeen johtajat uskoivat, että onnistumiseen riittää, kun siinä ovat mukana keskeisimmät ulkoisesta ja sisäisestä turvallisuudesta vastaavat päätöksentekijät. Kuitenkin heidän olisi pitänyt tietää, että niin neuvostoarmeijassa kuin KGB:n sisälläkin oli vastahakoisuutta palata vanhaan järjestelmään, vaikka siinä niiden omat materiaaliset edut olisivat saattaneet tulla paremmin turvatuiksi.

Toiseksi vallankaappaajat arvioivat väärin, että valtionhallinto ja puoluekoneisto sekä maan sisäinen yleinen mielipide olisivat asettuneet heidän tuekseen, että tyytymättömyys poliittisiin ja taloudellisiin oloihin olisi tehnyt kansalaiset riittävän suopeiksi vallankaappaukselle. He eivät ottaneet huomioon Neuvostoliiton poliittisessa kulttuurissa tapahtunutta syvällistä muutosta. Toki neuvostokansalaisten huomattava enemmistö omaksui heti kaappauksen tapahduttua ns. »odota ja katso»-strategian, mutta pienikin joukko moskovalaisia ja pietarilaisia sai aikaan sen yleisvaikutelman, että maan väestö oli vallankaappausta vastaan.

Kolmanneksi poikkeustilakomitea arvioi väärin kansainvälisen reaktion voimakkuuden. Se uskoi, että kansainväliseen oikeuteen kuuluva sisäisiin asioihin puuttumattomuuden periaate olisi edelleen ollut niin voimakas, että ulkovallat olisivat hyväksyneet Neuvostoliitossa tapahtuneen muutoksen ryhtymättä erityisiin vastatoimenpiteisiin. — Ei täysin perusteeton odotus, kun ajatellaan esimerkiksi useimpien suomalaisten puoluejohtajien ensimmäisiä kannanottoja. Teollistuneiden länsimaiden johtajat tekivät kuitenkin hetken epäroinin jälkeen täysin selväksi, että mikäli poikkeustilakomitea olisi jäänyt valtaan, Neuvostoliitto olisi eristetty kansainvälisestä yhteisöstä. Poikkeustilakomitea menettikin nopeasti uskonsa asiansa oikeutukseen ja alkoi jo vallankaappausta seuranneena päivänä hajota sisäisiin ristiriitoihin ja erimielisyyksiin.

Elokuun vallankaappausdraama koostui useammasta erityistekijästä, joita niiden poikkeavan luonteen vuoksi oli hyvin vaikea ennakoida etukäteen. Ensimmäinen niistä oli, että vallankaappaus ylipäänsä käynnistettiin. Vallankaappauksen mahdollisuudesta oli kyllä keskusteltu julkisesti jo syksystä 1990 lähtien, mutta siitä saatava hyöty arvioitiin niin pieneksi, ettei sitä pidetty kovinkaan todennäköisenä. Kuitenkin mm. Shevardnadze otti asian esille eropuheessaan joulukuussa 1990 (Shevardnadze 1991, 201—204). Toinen odottamaton seikka oli, että kaappaajat toteuttivat hankkeensa niin huolimattomasti, ja ilman riittäviä ennako-

toimenpiteitä. Erityisen vakava virhe oli Boris Jeltsinin jättäminen vapaalle jalalle kaappausyrityksen käynnistyessä. Kolmas odottamaton seikka oli se, että epäonnistunut vallankaappaus kasvoi muutamassa päivässä prosessiksi, jota jälkijätkien historiankirjoituksessa saatetaan kutsua elokuun vallankumoukseksi, prosessiksi jossa Neuvostoliitto luopui yli seitsemän vuosikymmenen ikäisestä sosialistisesta yhteiskuntajärjestelmästä, kommunistisesta puolueesta ja keskitetystä hallitusta federaatiosta lakkauttaen lopulta itsensä.

Vallankaappausta seuranneiden neljän kuukauden aikana kävi täysin selväksi, että Neuvostoliitossa ei enää voinut olla paluuta takaisin vanhaan hallintojärjestelmään. Samalla paljastui lopullisesti, miten lohduton ja toivoton maan nykyinen tila on: talouden infrastruktuuri on täysin romahtanut, maasta puuttuvat toimintakykyiset valtiolliset instituutiot sekä järjestys ja lakien kunnioitus, kansalliset ristiriidat ovat entisestään kärjistyneet, riippuvuus ulkomaisesta (läntisestä) talousavusta on kasvanut jne. Maassa on jouduttu aloittamaan uuden ei-sosialistisen kansalaisyhteiskunnan rakentaminen käytännössä nollapisteestä.

Mikään ei tällä hetkellä viittaa siihen, että IVY:n puitteissa pystyttäisiin sellaisiin uudistuksiin, joilla olisi mahdollista selvittää nykyisestä kriisistä. Samoin on käynyt yhä ilmeisemmäksi, että maassa ei ole yhtään sellaista valtiollista instituutiota, joka pystyisi johtamaan koko entisen Neuvostoliiton alueen kattavaa politiikkaa. NKP:n toiminnan kieltämisen jälkeen sekä kun asevoimia on supistettu ja turvallisuuselimet hajotettu useammiksi pieniksi organisaatioiksi, fragmentaatio on edennyt niin pitkälle, että todellinen päätöksenteko on jo siirtynyt alueelliselle tasolle, missä sitä tehdään varsin riippumattomana yleisliittolaisesta ohjauksesta.

Kehitysvaihtoehdot

Kun Neuvostoliiton viimeisten vajaan seitsemän vuoden kehitystä ja sitä koskevaa keskustelua tarkastellaan, on mahdollista erottaa useampia eri kehitysstrategioita, jotka olisivat olleet mahdollisia ja joita eri ryhmien toimesta on myös pyritty toteuttamaan. Kyseessä ovat olleet gorbatshovilainen strategia, jeltsiniläinen strategia ja konservatiivinen strategia. Niiden kaikkien mahdollisuudet jäivät lopulta toteutumatta; sen sijaan kehitys on vääjäämättä kulkenut kohti neljättä vaihtoehtoa, yhä kasvavaa kaaosta. Vaikka IVY:n muodosta-

minen joulukuussa 1991 onkin pääosin toteuttanut jeltsiniläistä strategiaa, kasvava kaoottisuus on edelleen järjestelmää hallitseva elementti.

Gorbatsheviläinen strategia

Gorbatsheviläinen strategia tarkoitti sitä, että uudistuspolitiikkaa olisi toteutettu jotakuinkin niiden suuntaviivojen mukaan, joita presidentti Gorbatshev oli esittänyt. Kehitys olisi ollut asteittaista ja eri intressiryhmät mahdollisimman pitkälle huomioitava. Vielä ennen elokuun tapahtumia gorbatsheviläinen strategia tuntui täysin mahdolliselta, joskin paineet sitä kohtaan kasvoivat koko ajan. Elokuun jälkeen tilanne kuitenkin muuttui: tehokasta tasapainopolitiikkaa voitiin harjoittaa vain, mikäli oli olemassa kaksi poolia, joiden välille tuota tasapainoa pyrittiin rakentamaan. Koska konservatismia edustaneet vanhat kommunistit oli mitä ilmeisimmin eliminoitu keskeisistä päätöksentekoeleimistä, mitään tasapainoakaan ei voitu aikaansaada heidän ja uudistusmielisten välille. Näin Gorbatshev itsekin muuttui tasapainottavasta tekijästä jarruttavaksi tekijäksi, jolla ei enää ollut tehokkaan johtamisen edellyttämää poliittista uskottavuutta.

Myös Gorbatshevin julkisuuskuva kärsi kaappausyrityksen yhteydessä pahan kolauksen. Hänellä oli näin ollen vain kaksi mahdollisuutta; joko ajautua poliittiseen umpikujaan ja jäädä sitä kautta syrjään tai siirtyä avoimesti jeltsiniläisen strategian kannattajien riveihin ja tavallaan alistua Jeltsinin johdettavaksi. Aluksi vaikutti siltä, että hän olisi ollut valitsemassa jälkimmäistä vaihtoehtoa, vaikka pyrkimys edelleen esiintymään vanhoihin valtuuksiin maan kiistattomana johtajana. Keskushallinnon vallan murentuessa Gorbatshevin vaatimuksiin ja vetoomuksiin ei kiinnitetty enää mitään huomiota. Joulupäivänä annettu eroilmoitus olikin käytännössä ainoa vaihtoehto.

Jeltsiniläinen strategia

Vielä ennen elokuun vallankaappausta kovin harva uskoi siihen, että Neuvostoliitossa harjoitettava uudistuspolitiikka nojautuisi jeltsiniläiseen strategiaan. Elokuun tapahtumien jälkeen tämän strategian noudattamiselle syntyivät kuitenkin muodolliset edellytykset, koska vanha tasapainopolitiikka ei enää ollut mahdollista. Vaikka Jeltsinin voitto vanhoillisista kommunisteista samoin kuin Gorbatshevistä on ollut kiistaton, vallankaappausyritystä seuranneiden ensimmäisten tuntien aikana

tilanne oli äärimmäisen kriittinen ja epävarma. Vallankaappauksen epäonnistuminen kuitenkin eliminoi Jeltsinin poliittisen vastapoolin ja avasi hänelle mahdollisuuden venäläisyydellä höystetyn radikaalin uudistuspolitiikan käynnistämiseen.

Se että Jeltsinin poliittinen asema maan todellisenä johtajana on tänään kiistaton ei kuitenkaan tarkoita sitä, että hänen ajamansa poliittinen ohjelma voitaisiin toteuttaa vaikeuksista. Poliittinen demokratia on entisen Neuvostoliiton alueella edelleen niin hauras, että lähes mitä tahansa voi vielä tapahtua. Ensi huuman haihduttua vaikuttaa kuitenkin yhä ilmeisemmältä, että todelliset muutokset antavat edelleen odottaa itseään ja että Jeltsiniläkään ei ole hallinnassaan niitä välineitä, joita kriisin ratkaisemiseksi tarvittaisiin.

Jeltsinin ja hänen kannattajiensa tavoitteena on poliittisen demokratian ja markkinatalouden juurruttaminen entiseen Neuvostoliittoon. Tavoitteen toteuttaminen on samalla äärimmäisen tärkeää ja äärimmäisen vaikeaa. Se on vaikeaa ennen muuta siksi, että Neuvostoliiton sisäinen kriisi ehti ennen IVY:n perustamista kehittyä niin monimutkaiseksi, että se ei enää pysty ratkaisemaan sitä omin voimin. IVY:n johtajat ovatkin panneet toivonsa ulkomailta, lähinnä lännestä saatavan taloudellisen ja poliittisen avun varaan.

Lyhyellä tähtäimellä avainasemassa on kaoottisessa tilassa olevan kansantalouden kuntoonsaattaminen sekä samassa yhteydessä maan kansallisuusongelmien tehokas sovittelu. Heti tammikuun 1992 alussa hintojen vapauttaminen on yksi välttämättömistä toimenpiteistä. Koska maassa ei kuitenkaan ole toimivaa sosiaalihuoltojärjestelmää, uudistuksen haittavaikutukset — vaikka ne jäisivätkin väliaikaisiksi — yhteiskunnan vähäosaisiin kohdistuessaan ovat huomattavat. Silti on oletettavissa, että toteutuessaan nyt käynnistynyt talousuudistus merkitsisi lopullisesti entisen Neuvostoliiton siirtymistä markkinatalouteen. Talouden infrastruktuurin huonosta kunnosta ja yrityskulttuurin puuttumisesta johtuen tämä tie on kuitenkin hidas ja vaivalloinen. Missään tapauksessa yksi talvi tai edes muutama vuosi eivät riitä tarvittavien edellytysten luomiseen.

Kansallisuusongelmien ratkaiseminen on huomattavasti vaikeampaa, olkoonkin että IVY:n perustamiseen liittynyt pyrkimys vallan siirtämisestä yksittäisille tasavalloille on ollut oikeansuuntainen. IVY:n rakenteen taustalla on kaksi syksyllä 1990 esitettyä suunnitelmaa, joista toinen oli Jeltsinin ja toinen Nobel-kirjailija Aleksandr Solzhenitsynin. He molemmat ehdottivat erityisen Venä-

jän liiton perustamista. Sen ytimen tuli muodostaa Venäjän federaatio yhteistyössä Ukrainan ja Valko-Venäjän sekä Kazahstanin pohjoisosien kanssa. Muut tasavallat saisivat vapaasti päättää suhteistaan uuteen keskushallintoon. Viron, Latvian ja Liettuan itsenäistyminen elokuussa 1991 perustui tavallaan näihin ehdotuksiin. Kuitenkin myös tässä mallissa on ongelmana se, että jotkut sitä toteuttavat ovat tasa-arvoisempia kuin toiset. Venäjä on pyrkinyt saamaan itselleen tunnustuksen Neuvostoliiton suurvalta-aseman itseoikeutettuna perillisenä, jolle siirtyisi mm. kokonaisuudessaan entisen neuvostoarmeijan aseistus ja asema. Tämä onkin jo johtanut konflikteihin sen ja muiden tasavaltojen kesken. Tammikuussa esimerkiksi kiisteltiin Venäjän ja Ukrainan kesken Mustanmeren laivaston omistuksesta. Toiseksi on huomattava, että eräiden tasavaltojen sisäisiä kansallisia ristiriitoja ei ole pystytty ratkaisemaan IVY:n perustamisesta huolimatta.

Joulukuun alussa muodostettu Venäjän, Ukrainan ja Valko-Venäjän liitto sekä sen varaan rakennettu IVY on toisin sanoen suoraa jatkoa Jeltsinin jo yli vuosi aikaisemmin esittämille suunnitelmiin. Paitsi että IVY:n tarkoituksena oli murtaa lopullisesti Moskovasta johdettu keskitetty yleisliittolainen hallinto, sen avulla pyrittiin samalla varmistamaan myös tulevaisuudessa slaavilaisien kansojen yhtenäisyys ja ylivalta uuden valtiomuodostelman sisällä. Suunnitelman ytimenä on kolmen slaavilaisen tasavallan yhteistyö; alikehittyneillä islamilaisilla tasavalloilla ei ole suurikaan edellytyksiä niistä riippumattoman politiikan harjoittamiseen, olkoonkin että esimerkiksi islamilaiset valtiot ovat luvanneet niille runsaasti taloudellista ja poliittista apua.

Konservatiivinen strategia

Vaikka Neuvostoliitossa puhuttiin pitkään asevoimien ja konservatiivien vallankaappauksesta, vaihtoehtoa ei pidetty kovinkaan todennäköisenä.¹⁶ Elokuun jälkeen vanhoillisten kommunistien poliittinen vaikutusvalta on ilmeisesti lopullisesti eliminoitu. Silti ei autoritaarinen vallankaappaus ole poissuljettu vaihtoehto tulevaisuudessakaan. Kyse on vain siitä, että kommunistien sijasta sitä saattavat yrittää »oikeistolaiset» kansallismieliset voimat.¹⁷ Tällaisen skenaarion mahdollisuutta vähen-

tävät samat syyt, jotka saivat edellisenkin yrityksen epäonnistumaan eli yleisen mielipiteen kääntymisen autoritaarisia ratkaisuja vastaan, yleisliittolaista hajoamista seurannut keskusvallan heikkeneminen, pyrkimys alistaa sotilaallisen voiman käyttöön kykenevät instituutiot tiukempaan poliittiseen valvontaan, asevoimien tulevaisuutta koskevat kiistat eri tasavaltojen kesken sekä pelko voimakkaasta kansainvälisestä reaktiosta.

Nykyisessä tilanteessa vallankaappausyritys nopeuttaisikin kehitystä kohti entistä suurempaa kaaosta ja johtaisi pahimmassa tapauksessa äärimmäisen verisiin yhteenottoihin, mahdollisesti jopa sisällissotaan. Lisäksi nykyhallintoon tyytymättömätkin tietävät, että pelkkä muodollisen vallan kaappaminen ei ole riittävä toimenpide. Tämä johtuu siitä, että maan talousongelmiin ei edelleenkään näytä olevan mitään ratkaisua. Jos nykyinen kriisi jatkuu, joku Vladimir Zhirinovskin kaltainen populistinen poliitikko saattaakin lisätä huomattavasti kannatustaan. Siksi myöskään oikeistolainen käänne ei ole täysin poissuljettu vaihtoehto.

Kaaosstrategia

Venäjälle on koko sen tuhatvuotisen historian ajan ollut ominaista pelko ajautumisesta kaaokseen. Koska Venäjä kattaa maantieteellisesti laajan alueen, se on aina joutunut turvautumaan suhteellisen autoritaariseen hallintojärjestelmään. Myös poliittinen demokratia on osittain tästä syystä puuttunut.¹⁸ Demokraattisten uudistusten ja markkinatalouden juurruttamisen yhtenä tavoitteena onkin vähentää kansalaisten pelkoa kaaoksesta (*smuta*) sekä luoda maahan sellaiset hallinnolliset ratkaisut, joiden avulla kaaokseen ajautuminen olisi vältettävissä. Kaikki Venäjän ja Neuvostoliiton johtajat ovat pitäneet tärkeimpänä tehtävänä kaaoksen välttämistä; heidän keinonsa sekä toimintatapansa ja -mahdollisuutensa vain ovat poikenneet toisistaan.

Heti elokuun tapahtumien jälkeen kaaosvaihtoehdon mahdollisuus näytti pienenevän. Muutos on kuitenkin osoittautunut väliaikaiseksi. Edellä on jo todettu, että uusi vallankaappausyritys ei toden-

marraskuussa 1991, että taloudellisen kaaoksen syveneminen vie Neuvostoliiton yhä lähemmäksi uutta vallankaappausa (Iltalehti, 22.11.1991).

¹⁸ Keskitetyn hallintojärjestelmän syntyä aasialaisissa yhteiskunnissa on selitetty erityisesti maantieteellisillä tekijöillä. (ks. Wittfogel 1981)

¹⁶ Ks. esim. Iivonen 1991b.

¹⁷ Korkeimman neuvoston konservatiivisten jäsenten muodostaman Sojuz-ryhmän johtaja eversti Viktor Alksnis totesi

näköisesti raukeaksi yhtä helposti kuin edellinen, koska sitä yrittävät toimsivat päättäväisemmin kuin edellisellä kerralla, mistä syystä seurauksena olisi kaaoksen syveneminen entisestään. Kaaokseen voidaan ajautua myös, mikäli demokratisointi ja kansantalouden kuntoonsaattaminen epäonnistuvat. Nykyisenkin kriisin aikana on esiintynyt ajatuksia, että voimakkaamman johtajuuden avulla myös taloudelliset vaikeudet voitaisiin voittaa. Tällainen näkemys on tietenkin täysin ymmärrettävä, sillä maasta puuttuu NKP:n toiminnan kieltämisen sekä asevoimien toiminnan supistamisen ja KGB:n hajottamisen jälkeen instituutiot, joiden varaan koko maan kattava politiikka ylipäänsä olisi mahdollista perustaa. Kun tehokkaalle johtajuudelle ei näin ollen ole riittäviä edellytyksiä ja kun taloudellinen tilanne näyttää vaikeutuvan koko ajan, talven 1991—1992 kehityksellä voi olla ratkaiseva vaikutus siihen, millaiseksi maassa harjoitettava politiikka muodostuu tulevaisuudessa. Missään tapauksessa tuo tulevaisuus ei vaikuta valoisalta.

LÄHTEET

- Gorbatschov, M. S., Muutosten aika. *Puheita ja lausuntoja*. Weilin+Göös, Espoo, 1986.
- Gorbatschov, Mihail, *Elokuun kaappaus. Totuus ja opetukset*. WSOY, Porvoo—Helsinki—Juva, 1991.
- Heller, Mikhail, *Cogs in the Wheel. The Formation of Soviet Man*. Alfred A. Knopf, New York, 1988.
- Iivonen, Jyrki, Viron kansallisesta itsemääräämisestä. *Politiikka*, 3/1990, s. 187—197 (a).
- Iivonen, Jyrki, *Independence or Incorporation? The Idea of Poland's National Self-Determination and Independence within the Russian and Soviet Socialism from the 1870s to the 1920s*. Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, 1990 (b).
- Iivonen, Jyrki, *Perestroika ja asevoimat — analyysi neuvostoaarmeijan ja turvallisuuselinten poliittisesta roolista*. Ulkoasiainministeriö, ARNEK A/ 11, 1991 (a).
- Iivonen, Jyrki, Neuvostoliiton kehitysvaihtoehdot ja Suomen idänsuhteet. *Suomen Kuvalehti*, no. 20/1991, s. 42—43 (b).
- Iivonen, Jyrki ja Jukka Paastela, *Kiina ja Neuvostoliitto. Idän muuttuvat suurvallat*. Weilin+Göös, Espoo, 1989.
- Kuokkanen, Marjut, Puolueiden muodostuminen Virossa. *Ulkopolitiikka*, no. 4/1991, s. 47—56.
- Käkönen, Jyrki, *Realismista utopiaan. Kohti kansalaisyhteiskuntien yhteisöä?* Atena, Jyväskylä, 1991.
- Mouradian, Claire, The Mountainous Karabagh Question: An Inter-Ethnic Conflict or Decolonization Crisis? *Armenian Review*, vol. 43, no. 2—3, Summer-Autumn 1990, s. 1—34.
- Parland, Thomas, Rysk nationalism — förr och som en kraft i framtiden. *Finsk Tidskrift*, 9—10/1990, s. 560—581.
- Rogatsi, Inna, *Särjetty sukupolvi. Kymmenen käskyä Neuvostoliitosta*. WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva, 1991.
- Shevardnadze, Eduard, *The Future Belongs to Freedom*. Sinclair-Stevenson, London, 1991.
- Simon, Gerhard, *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft*. Nomos, Baden-Baden, 1986.
- Sturua, Melor, The Real Coup. *Foreign Policy*, Number 85, Winter 1991—92, s. 63—72.
- Suny, Ronald Grigor, *The Making of the Georgian Nation*. I. B. Tauris, London, 1989.
- Sutela, Pekka, *Neuvostotalouden vaikeat vuodet*. Tutkijaliitto, Helsinki, 1987.
- White, Stephen, Reforming the Electoral System; in Walter Joyce, Hillel Ticktin and Stephen White (eds.), *Gorbachev and Gorbachevism*. Frank Cass, London, 1989, s. 1—17.
- White, Stephen, *Gorbachev in Power*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Wittfogel, Karl August, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. Vintage Books, New York, 1981.
- Åslund, Anders, *Gorbachev's Struggle for Economic Reform*. Frances Pinter, London, 1990.